

До спеціалізованої вченої ради
ДФ 41.086.052 Національного університету
«Одеська юридична академія»
65009, м. Одеса, вул. Академічна, 2

ВІДГУК

офіційного опонента – доктора юридичних наук, доцента **Громовенка Костянтина Вікторовича** на дисертацію **Мануїлової Анни Іванівни** на тему: «Естопель як загальний принцип міжнародного права», подану на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 293 – міжнародне право

1. Актуальність обраної теми та її зв'язок з науковими програмами.

Принцип естопеля у міжнародному праві є концепцією, що розвивається. Він блокує здійснення прав в ситуації непослідовної, суперечливої поведінки держави, якщо подібна суперечливість підриває розумні очікування іншого суб'єкта міжнародного права, сформовані попередньою поведінкою, і призводить до явної несправедливості.

Напевно, складно знайти іншу тему, яка мала б таку актуальність і була б настільки важливою та затребуваною на практиці, у тому числі, у діяльності різних юрисдикційних органів, як принцип естопеля. Це принцип, який у різних конотаціях та з різними змістовними нюансами проходить практично через усі «предметні поля» міжнародного права. Особливу значущість він має у праві вирішення міжнародних спорів, праві міжнародної відповідальності, міжнародному гуманітарному праві, міжнародному праві прав людини, праві СОТ. При цьому як зміст, так і сама природа або сутність цього принципу залишаються предметом дискусій, що не припиняються. Звідси, актуальність проведеного А. І. Мануїловою дисертаційного дослідження не викликає сумнівів.

Естопель належить до загальних принципів права, які відомі більшості правових систем. Проблема загальних принципів права активно обговорюється як юристами-міжнародниками, так і фахівцями в галузі теорії права. Перші розглядають зазначене поняття в зв'язку з міжнародним правом, другі – з

національними правовими системами. Проте ця проблематика є багатоаспектною і надзвичайно актуальною, далекою на сьогоднішній день від завершеності в її дослідженості.

Слід зазначити, що правило «естопель» все активніше застосовується в українській судовій практиці. Так, Верховний Суд в складі об'єднаної палати Касаційного цивільного суду в результаті перегляду справи № 390/34/17 в постанові від 10 квітня 2019 р. зробив правовий висновок по принципу добросовісності, який лежить в основі доктрини заборони суперечливої поведінки сторони угоди.

Огляд літератури і джерел показує, що проблематика естопеля не була об'єктом спеціального вивчення в українській науці. Тому представлена дисертаційна робота являє собою комплексне дослідження принципу естопеля як загального принципу міжнародного права, яке спрямоване на заповнення наявних прогалин в українській доктрині міжнародного права та з практичної точки зору сприятиме розробленню процесуальної позиції нашої держави в міжнародних юрисдикційних органах.

2. Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційну роботу виконано відповідно до плану науково-дослідної роботи кафедри міжнародного та європейського права Національного університету «Одеська юридична академія» в контексті теми науково-дослідної програми «Стратегія інтеграційного розвитку України: правовий та культурний вимір» (державний реєстраційний номер 0116U001842) на 2016-2020 рр.

3. Загальна характеристика роботи. Структурно дисертаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, поділених на дванадцять підрозділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. З нашої точки зору, така побудова дисертації дозволила дисертантці у логічній послідовності викласти аналітичний та правовий матеріал дослідження.

Так, у Вступі, або в тій частині, що розкриває методологічний апарат кваліфікаційної роботи у достатній мірі обґрунтовується актуальність теми, правильно визначається її мета і завдання, об'єкт і предмет дослідження, досить

докладно описуються методи дослідження, подається наукова новизна, розкривається теоретичне та практичне значення одержаних результатів, зазначаються дані щодо апробації результатів дослідження та публікації основних положень дисертації.

Перший розділ «Походження та зміст естопеля як загального принципу права» присвячений дослідженню становлення як загального принципу права та визначенню його змісту. Автор розглядає історичний шлях розвитку естопеля, який бере свій початок з англійського права і розроблявся англійськими юристами протягом понад чотириста років (с. 62-64), висвітлює еволюцію норм, пов'язаних з естопелем, який в міжнародному праві отримав нормативне закріплення шляхом включення його до Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 року (ст. 45 і 48), Декларації про принципи міжнародного права 1970 року і Гельсінського заключного акту Наради з безпеки і співробітництва в Європі 1975 року. Таким чином, за твердженням авторки, принцип заборони на суперечливу поведінку міцно закріпився в міжнародній практиці і отримав статус загальновизнаного міжнародного принципу.

Авторка розглядає естопель як загальноправовий принцип, який існує нарівні з принципами добросовісності, змагальності, належного виконання прийнятих на себе зобов'язань і в певному сенсі є їх продовженням, розкрито завдання та функції естопеля у регулюванні міжнародних відносин. Функціональна спрямованість принципу естопеля в зазначеному напрямку обумовлена його двоєдиним значенням – у рамках процесуального та матеріального права (с. 21).

У другому розділі «Принцип естопеля у механізмі міжнародно-правового регулювання» розглядається завдання принципу естопеля в міжнародному праві, яке, на думку авторки, полягає у запобіганні несправедливому відхиленню однієї держави від раніше зайнятої позиції з певного питання факту чи права, прийнятої іншою державою в якості основи для вчинення нею певних дій або утримання від них, яке, якщо воно не буде дотримано, буде діяти на

шкоду іншій державі. Автор підкреслює, що естопель, виконуючи притаманну йому стабілізуючу роль в сучасному міжнародному праві, забезпечує через припис послідовності поведінки держав юридичну безпеку суб'єктів права (с. 53-54).

У третьому розділі «Особливості застосування та міжнародно-правові наслідки естопелі» визначаються та охарактеризуються умови та правові наслідки застосування естопелі. Дисертантка розглядає механізм естопелі, в основі якого лежить принцип добросовісності, спрямований на підтримку юридичної безпеки суб'єктів правовідносин, що реалізується двома способами: 1) як процесуальне заперечення під час розгляду справи; 2) як норма-принцип, покликана на основі принципу добросовісності сприяти забезпеченню юридичної безпеки суб'єктів правовідносин (с. 177). Під цим розуміється певний рівень права в світовому товаристві, при якому дотримується взаємозалежність міжнародних зобов'язань однієї держави та кореспондуючих їм суб'єктивних прав іншої держави.

У Висновках в концентрованій формі викладаються основні теоретичні висновки до яких прийшла дисертантка за результатами дослідження обраної теми.

4. Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій, їх достовірність і новизна. Характеризуючи дисертаційну роботу, варто передусім відзначити надзвичайну практичну актуальність питань, що стали предметом дослідження. Відповідно до поставленої мети – розробка теоретичних та практичних положень, що визначають принцип естопель як загальний принцип міжнародного права, а також формулювання рекомендацій щодо його застосування в Україні, – в дисертації сформульовані завдання, вирішення яких привело дисертантку до низки висновків, що характеризуються науковою новизною та розвивають теорію міжнародного права.

Дослідженню притаманні системність викладення матеріалу, ретельність підходів до досліджуваних проблем та ґрунтовність висновків.

Підґрунтям отримання результатів дисертаційної роботи є використане автором широке коло наукових методів: за допомогою діалектичного методу поглиблено понятійний апарат, визначено сутність принципу еstopеля (підпункт 1.1, 1.3); метод системно-структурного аналізу надав можливість дослідити співвідношення понять «estoppel by record», «estoppel by deed», «estoppel by matter in palis» та інших (підпункт 1.3); порівняльно-правовий метод застосовувався в процесі порівняння різних підходів до визначення юридичної основи принципу еstopеля в міжнародному публічному праві (підрозділ 1.2); функціональний метод надав змогу розглянути принцип еstopеля як правовідношення, дослідити його динаміку та шляхи його застосування (підрозділ 2.1, 2.1.3, 3.1); використання історичного методу надало можливість проаналізувати становлення принципу еstopеля в науці міжнародного права (підрозділ 1.2, 2.1); герменевтичний метод було використано для осягнення змісту правових пам'яток, зокрема для виявлення точного становлення принципу еstopеля в міжнародному праві (підрозділ 1.2, 2.1, 2.1.1); метод аналогії був використаний для перенесення властивостей та ознак, характерних для одного об'єкта, на інший, що мають з ним подібність (підрозділ 1.2, 2.1.2, 2.2); результати логічного аналізу використовувалися при формуванні висновків і пропозицій дисертації з урахуванням вимог стосовно визначеності, несуперечливості, послідовності й обґрунтованості суджень у межах загально-теоретичних та міжнародно-правових конструкцій з використанням понятійного апарату відповідних галузей науки (розділ 1, 2, 3). Використання зазначених методів в їх комплексі було направлено на максимально об'єктивне і ґрунтовне дослідження даної проблематики.

Дослідження спирається на широку джерельну базу – 209 джерел, серед яких більша частина є іншомовними. Застосований авторкою комплексний підхід до предмета дослідження дозволив повно розкрити усі основні аспекти теми, отримати цінні, з теоретичного та практичного погляду, наукові результати. Дисертація містить раніше не захищені наукові положення, науково

обґрунтовані теоретичні результати, які свідчать про особистий внесок здобувачки в науку.

Як наслідок, положення та висновки, сформульовані особисто дисертанткою, є помітним внеском у розвиток науки міжнародного права і можуть стати належним підґрунтям для подальших наукових розробок естопеля як загального принципу сучасного міжнародного права.

В дисертації надано змістовну характеристику принципу естопеля як загального принципу міжнародного права, зокрема, розкрито завдання та функції естопеля у регулюванні міжнародних відносин, які полягають у запобіганні несправедливому відхиленню однієї держави від раніше зайнятої позиції з певного питання факту чи права, прийнятої іншою державою в якості основи для вчинення нею певних дій або утримання від них, яке, якщо воно не буде дотримано, буде діяти на шкоду іншій державі. Доведено, що, виконуючи притаманну йому стабілізуючу роль у сучасному міжнародному праві, естопель забезпечує через припис послідовності поведінки держав юридичну безпеку суб'єктів міжнародного права (с. 53-55).

Авторка цілком слушно зазначає, що з огляду на суто цілеспрямовану дію естопеля, що передбачає необхідність констатації причинно-слідчого зв'язку між створеною на основі поведінки автора позиції, яка спонукала до дії або бездіяльності дестинатора позиції, та понесеними збитками, принцип естопеля застосовується виключно в відношеннях між державою, яка на основі своєї поведінки створила правову позицію, та державою, по відношенню до якої це подання діє. Таким чином, принцип естопеля через відношення суто в рамках двосторонніх відносин сприяє підтриманню міжнародного миру та справедливості в цілому (с. 162).

Слід підтримати висновки щодо розмежування принципу естопеля та інституту односторонніх актів: у випадку односторонніх актів держава виступає з чітким наміром покласти початок новим правовідносинам, взявши на себе в односторонньому порядку міжнародно-правові зобов'язання; у випадку з естопелем держава втрачає можливість відмовлятися від своєї

попередньої позиції, внаслідок якої виникли права в третіх сторін. Здатність односторонніх актів самостійно створювати міжнародні зобов'язання, необхідність дотримання цих зобов'язань в силу дії принципу добросовісності незалежно від наявності понесеного збитку, особлива роль волевиявлення у встановленні юридичного зобов'язання за допомогою одностороннього акту, на думку дисертантки, роблять звернення до естопеля для обґрунтування юридичної сили таких актів зайвим.

Надзвичайно цікавими є положення щодо умов застосування принципу естопеля, серед яких: виникнення довіри в іншій стороні має бути поставлено суб'єкту, якому протиставляється естопель; виникнення обґрунтованої довіри у добросовісної сторони, у якій формуються певні очікування щодо подальшої поведінки іншої сторони; умовою для застосування принципу естопеля є явна несправедливість підриву довіри. На підставі зазначеного, дисертантка робить висновок, що дійсним об'єктом захисту виступає довіра, обумовлена попередньою поведінкою сторони, яка в більшості випадків об'єктивується через адаптацію власної поведінки, яка у зв'язку з подальшою суперечливою поведінкою завдає стороні збитки або стає причиною настання для неї серйозних негативних наслідків.

Крім розглянутих вище положень, у роботі містяться й інші цінні спостереження, тези, пропозиції, рекомендації, що сукупно забезпечують цілісність проведеного дослідження, характеризують ступінь його наукової новизни та є вагомим внеском в подальший розвиток науки міжнародного права.

5. Ступінь обґрунтованості наукових положень і висновків, сформульованих у дисертації. Достовірність матеріалів роботи, отриманих результатів, висновків ґрунтуються на використанні в дисертації визнаних положень вітчизняної та зарубіжної науки, апробованих методів і засобів дослідження, міжнародних нормативних документів, розробок визнаних наукових колективів і наукових авторитетів.

Наукові положення, висновки та рекомендації, що містяться у дисертації,

обґрунтовані в достатній мірі. У роботі проведено глибокий порівняльний аналіз існуючих досліджень вітчизняних та зарубіжних вчених щодо загальних принципів міжнародного права та естопеля як загального принципу права.

Достовірність та надійність результатів дослідження підтверджується їх апробацією на міжнародних та всеукраїнських наукових та науково-практичних конференціях, а також публікаціями у наукових виданнях, які відповідають змісту дисертації і досить повно характеризують найбільш важливі її положення. Таким чином, вищезазначене свідчить про високий рівень обґрунтованості теоретичних положень, сформульованих А. І. Мануїловою, і про достовірність отриманих нею результатів.

6. Наукова новизна отриманих результатів. Наукова новизна результатів дисертаційної роботи обумовлюється сучасною постановкою завдань дисертаційного дослідження, дослідженням матеріалів та результатів роботи Комісії міжнародного права ООН, наукових праць фахівців, а також визначається сукупністю розроблених теоретичних положень, методичного підходу та практичних рекомендацій щодо умов застосування естопеля як загального принципу міжнародного права.

На нашу думку, **найбільш суттєві наукові результати, отримані особисто здобувачкою, які складають наукову новизну дисертації**, є такі положення, висновки і рекомендації.

Так, розкрито зв'язок між принципом естопеля та його юридичною основою – принципом добросовісності: якщо принцип добросовісності передбачає необхідність дотримання певного рівня послідовності в поведінці суб'єктів права, то естопель забезпечує примушування щодо дотримання принципу добросовісності; визначено конститутивні елементи естопеля: 1) існування певної позиції суб'єкта права (автора позиції); 2) як наслідок такої позиції – вчинення іншим суб'єктом права (дестинатора цієї позиції) будь-яких дій або утримання від них; 3) як наслідок таких дій чи бездіяльності – збиток дестинатора; 4) скасування або суттєва зміна своєї первісної позиції автором. Присутність всіх зазначених елементів є неодмінною умовою при констатації

ситуації естопеля; проведено розмежування принципу естопеля з інститутом односторонніх актів: у випадку односторонніх актів держава виступає з чітким наміром покласти початок новим правовідносинам, взявши на себе в односторонньому порядку міжнародно-правові зобов'язання; у випадку з естопелем держава-автор втрачає можливість відмовлятися від своєї попередньої позиції, внаслідок якої виникли права у третіх сторін.

По-новому представлено положення щодо визначення меж дії принципу естопеля: з одного боку, застосування принципу естопеля не повинно порушувати право на заперечення учасника судового процесу; з іншого боку, право на заперечення припиняється (втрачається) учасником спору тоді, коли є ознаки створеної ним ситуації естопеля, в разі кваліфікації (виявлення) якої обмежувальним механізмом реалізації права на заперечення є застосування принципу естопеля з метою збереження справедливого балансу інтересів сторін спору.

Заслужують на увагу удосконалені теоретичні підходи щодо розуміння потенціалу принципу естопеля як норми матеріального міжнародного права, який здатен відігравати значну роль для кращого розуміння правової структури односторонніх актів, угод необов'язкового характеру і системи голосування в міжнародних організаціях. Як матеріальний принцип, принцип естопеля приписує зобов'язання послідовності в поведінці держав і сприяє дотриманню юридичної безпеки суб'єктів міжнародного права.

На підставі аналізу міжнародної судової практики застосування принципу естопеля, теоретично обґрунтовується положення про можливість відповідальності за порушення принципу естопеля та його визнання міжнародною судовою системою.

Важливим доробком авторки, який має практичне значення, є положення, що застосування принципу естопеля при вирішенні спору в суді можливо не тільки при наявності заяви сторони, але і безпосередньо самим судом з метою припинення зловживання сторонами судового процесу їх процесуальними правами. Саме в цьому бачиться баланс між розширенням

судової дискреції та проблемою захисту процесуальних прав сторін. Юридично значущим наслідком принципу естопеля виступає втрата права в зв'язку з оцінкою судом фактичної поведінки сторін та їх добросовісності. Втрата права застосовується як результат непослідовної процесуальної поведінки, яка з точки зору юридичних фактів є вчинком, так як правові наслідки виникають всупереч наміру суб'єкта, що вчинив цей правочин.

Наведені у дисертаційній роботі обґрунтування положень наукової новизни результатів дослідження, авторські публікації підтверджують відповідність висновків та результатів дисертації А. І. Мануїлової встановленим вимогам щодо їх новизни та достовірності.

7. Теоретична цінність і практична значущість наукових результатів. Наукове значення результатів дисертаційного дослідження полягає у розробці теоретичних положень і висновків, які збагачують юридичну науку з питань підстав та умов застосування естопеля як загального принципу міжнародного права. Практична цінність результатів дослідження полягає в можливості їх використання в *науково-дослідній сфері* – для подальшого вивчення естопеля як загального принципу права; *навчальному процесі* – для вдосконалення навчальних дисциплін «Міжнародне право», «Міжнародне приватне право», «Міжнародний захист прав людини», «Міжнародне правосуддя», «Міжнародне публічне право сучасності», «Практика ЄСПЛ», «Захист прав ЄСПЛ в міжнародному праві», «Міжнародні відносини та світова політика», «Міжнародно-правові механізми захисту прав людини», «Право вирішення міжнародних спорів», а також для підготовки підручників, навчальних посібників, навчальних програм, навчально-методичних матеріалів для здобувачів вищої освіти спеціальностей «Правознавство» та «Міжнародне право»; *правотворчій діяльності* – під час розробки нових та внесення змін до чинних міжнародних та національних нормативно-правових актів, які регламентують захист суб'єктивних прав та обов'язків.

8. Повнота викладення наукових результатів дисертації в опублікованих працях. Основні положення та висновки дисертаційної роботи викладено у публікаціях, у тому числі у 2 статтях, опублікованих у наукових періодичних виданнях, перелік яких затверджено МОН України, 3 статтях у зарубіжних наукових виданнях, 1 з яких проіндексовано у наукометричній базі даних Web of Science, 9 тезах доповідей на науково-практичних конференціях. Ознайомлення з публікаціями дає підстави для висновку, що результати дослідження, авторські новації, узагальнення та удосконалення теоретичних положень, організаційні та методичні рішення і рекомендації достатньо повно відображені у друкованих працях. В дисертації використані лише ті результати досліджень, які були отримані автором особисто. Обсяг друкованих робіт та їх кількість відповідають чинним вимогам щодо публікацій основного змісту дисертації на здобуття наукового ступеня доктора філософії.

Результати дослідження доповідались і отримали позитивну оцінку на 9 міжнародних науково-практичних конференціях. З огляду на це, апробацію результатів дисертаційної роботи слід вважати достатньою.

9. Відповідність дисертації встановленим вимогам. Дисертація А. І. Мануїлової «Естопель як загальний принцип міжнародного права» має класичну структуру, що складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Роботу викладено в чіткій логічній послідовності, вона написана в науковому стилі та грамотно.

10. Дискусійні положення та зауваження щодо змісту дисертації. Погоджуючись в цілому з логікою дослідження та його науковою новизною, а також оцінюючи в цілому достатній рівень розробки теоретико-методичних положень і практичних рекомендацій, необхідно зазначити, що деякі положення є дискусійними та потребують додаткового пояснення:

1. Серед завдань дослідження поставлено розкриття особливостей розвитку принципу естопеля на різних етапах становлення міжнародного права, проте ці особливості не виокремлені за текстом дисертації – а саме: які саме етапи розвитку міжнародного права було розглянуто? та які особливості

принципу естопеля виявлені на цих етапах розвитку міжнародного права?

2. У формулюваннях розділів (підрозділів) використовується визначення естопеля як «загального принципу міжнародного права». З іншого боку, у статті 38 Статуту Міжнародного суду ООН йдеться про «загальні принципи права». З тексту дисертації не до кінця зрозуміло авторське ставлення до співвідношення цих понять, оскільки є різні підходи до їх співвідношення.

3. В дисертації визначено та охарактеризовано обов'язкові умови застосування принципу естопеля, які визначені дисертанткою як *conditio sine qua non*. Разом з тим в роботі не розкрито, на чому ґрунтується право держави-адресата певної поведінки іншої держави заявляти естопель – зокрема, чи є наявність шкоди обов'язковою умовою такого права?

4. За текстом дисертації використовуються поняття «принцип добросовісності» та «принцип сумлінності», слід пояснити одночасне вживання обох термінів.

5. У тексті дисертації міститься загальна теза про серйозні недоліки ст. 45 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р. Разом з тим авторка не наводить варіанти усунення цих недоліків, з огляду на що було б бажаним запропонувати можливу редакцію цієї статті.

Проте висловлені зауваження не торкаються концептуальних положень дисертаційного дослідження, стосуються переважно дискусійних проблем і не впливають на загальну позитивну оцінку роботи та на її наукову та практичну цінність.

11. Загальний висновок. Дисертаційну роботу А. І. Мануїлової «Естопель як загальний принцип міжнародного права» можна визнати завершеним науковим дослідженням, результати якого дозволяють вирішити важливе науково-практичне завдання, яке полягає в узагальненні теоретичних підходів і розробці практичних рекомендацій, які є корисними для захисту інтересів України, українських громадян та юридичних осіб за межами нашої держави.

Дисертація А. І. Мануїлової за змістом і якістю теоретичних та методичних розробок відповідає рівню дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора філософії. Обрану тему дисертаційної роботи необхідним чином розкрито, поставлену мету досягнуто, завдання дисертаційної роботи в цілому виконано. Тема дисертації відповідає спеціальності 293 – «Міжнародне право».

Дисертація «Естопель як загальний принцип міжнародного права» за своїм змістом відповідає вимогам Порядку підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії та доктора наук у закладах вищої освіти (наукових установах), затвердженому постановою Кабінету Міністрів України від 23 березня 2016 р. № 261 (зі змінами), вимогам до оформлення дисертації, затвердженим наказом Міністерства освіти і науки України від 12 січня 2017 р. № 40 (зі змінами) та пп. 9-15 Тимчасового порядку присудження ступеня доктора філософії, затвердженому постановою Кабінету Міністрів України від 06 березня 2019 р. № 167 (зі змінами), а її авторка, Мануїлова Анна Іванівна, заслуговує присудження її наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 293 – «Міжнародне право».

Офіційний опонент

ректор Міжнародного гуманітарного університету,
Заслужений юрист України,
доктор юридичних наук, доцент

К. В. Громовенко

Ліднес заведую

Завідувач канцелярії

В.О. Горбаньова
В.О. Горбаньова